

**OBNOVA STRATEŠKOG
PROSTORNOG MIŠLJENJA,
ISTRAŽIVANJA I
UPRAVLJANJA U SRBIJI
– KNJIGA 2**

**Posebna
izdanja 74**
Beograd
2014. godina

Institut
za arhitekturu
i urbanizam
Srbije

OBNOVA STRATEŠKOG PROSTORNOG MIŠLJENJA, ISTRAŽIVANJA I UPRAVLJANJA U SRBIJI – KNJIGA 2

Posebna izdanja br. 74

decembar 2014, Beograd

IZDAVAČ

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije (IAUS)
Beograd, 11000 Bulevar kralja Aleksandra 73/II
fax: (381 11) 3370-203, iaus@EUnet.rs, www.iaus.ac.rs

ZA IZDAVAČA

Igor Marić, direktor

IZDAVAČKI SAVET : Mila Pucar, predsednik, Beograd; Jasna Petrić, zamenik predsednika, IAUS, Beograd; Tamara Maričić, sekretar Izdavačkog saveta, IAUS, Beograd; Branislav Bajat, Univerzitet u Beogradu, Građevinski fakultet, Beograd; Milica Bajić-Brković, Beograd; Dragana Bazik, Beograd; Branka Dimitrijević, University of Strathclyde, Faculty of Architecture and Building Science, Glazgov; Milorad Filipović, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd; Igor Marić, IAUS, Beograd; Darko Marušić, Beograd; Nada Milašin, Beograd; Saša Milijić, IAUS, Beograd; Zorica Nedović-Budić, University College Dublin, School of Geography, Planning and Environmental Policy, Dablin; Marija Nikolić, Beograd; Vladimir Papić, Beograd; Ratko Ristić, Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet, Beograd; Nenad Spasić, Beograd; Božidar Stojanović, Beograd; Borislav Stojkov, Beograd; Dragutin Tošić, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd; Miodrag Vujošević, IAUS, Beograd; i Slavka Zeković, IAUS, Beograd.

RECENZENTI

Prof. dr Nenad Vunjak, redovni profesor i dekan Ekonomskog fakulteta u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu; Prof. dr Dobrivoje Tošković, naučni savetnik IAUS-a u penziji, Beograd.

RECENZENTI POGLAVLJA : dr Branislav Bajat, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Građevinski fakultet, Beograd; Prof. dr Stevan Devetaković, redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd; dr Milorad Filipović, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd; Prof. dr Miroljub Hadžić, redovni profesor, Univerzitet Singidunum, Poslovni fakultet u Beogradu, Beograd; dr Nikola Krunic, naučni saradnik, IAUS, Beograd; dr Saša Milijić, viši naučni saradnik, IAUS, Beograd; Prof. dr Ksenija Petovar, redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski i Geografski fakultet, Beograd; dr Jasna Petrić, viši naučni saradnik, IAUS, Beograd; Prof. dr Ljubodrag Savić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd; dr Dragan Stankov, docent, Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Beograd i Prof. dr Branka Tošić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.

UREDNICI : Jasna Petrić; Miodrag Vujošević; Miroljub Hadžić; Branislav Bajat

LEKTURA I KOREKTURA : Dafina Žagar

DIZAJN KORICA : Tanja Bajić

KOMPJUTERSKA OBRADA : Olgica Bakić

TIRAŽ : 200 kom.

ŠTAMPA : Planeta Print, Beograd

U finansiranju monografije su učestvovali Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

U ovoj knjizi izložen je deo rezultata naučno-istraživačkog projekta III 47014 „Uloga i implementacija državnog prostornog plana i regionalnih razvojnih dokumenata u obnovi strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji“ koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu 2011-2015. godine.

S A D R Ž A J

	strana broj
Miodrag Vujošević, Slavka Zeković ULOGA NOVE INDUSTRIJSKE POLITIKE U OBNOVI STRATEŠKOG MIŠLJENJA, ISTRAŽIVANJA I UPRAVLJANJA U SRBIJI: EVROPSKI KONTEKST I KONTEKST ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE	1-44
Marija Maksin, Dragutin Tošić, Nikola Krunić PERSPEKTIVE REGIONALNOG PROSTORNOG PLANIRANJA U SRBIJI	45-78
Miroljub Hadžić, Slavka Zeković USPORENI RAST I RAZVOJ SRBIJE DO 2020. GODINE – UZROCI I POSLEDICE	79-106
Vesna Jokić, Omiljena Dželebdžić MAPIRANJE SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI – PROSTORNA DIMENZIJA STAROSNE I OBRAZOVNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA SRBIJE	107-137
Omiljena Dželebdžić, Vesna Jokić PRAVILO „REDA VELIČINE“ NASELJA U SRBIJI – PRILOG ZA OCENU POLICENTRIČNOSTI PROSTORNOG RAZVOJA	138-154
Nikola Krunić, Branislav Bajat PROSTORNA AUTOKORELACIJA I GRUPISANJE DEMOGRAFSKIH PROCESA U VOJVODINI	155-170
Jasna Petrić, Teodora Nikolić RAZVOJ URBANE MATRICE BEOGRADA: KOMPAKTNOST, NEKONTROLISANO ŠIRENJE I “FLEKSIBILNOST”	171-194
Mileva Samardžić-Petrović, Miloš Kovačević MODELIRANJE PROMENA U KORIŠĆENJU ZEMLJIŠTA PRIMENOM TEHNIKE MAŠINSKOG UČENJA <i>SUPPORT VECTOR MACHINES</i>	195-216
Ljiljana Petruševski, Mirjana Devetaković FRAKTALNI PARAMETARSKI MODELI URBANIH PROSTORA	217-242
Dorđe Milić PROSTORNO PLANIRANJE I NORMATIVNI OKVIR – ISKUSTVA IZ PRAKSE U SRBIJI	243-272

USPORENI RAST I RAZVOJ SRBIJE DO 2020. GODINE – UZROCI I POSLEDICE

Miroljub Hadžić ¹

Slavka Zeković ²

Apstrakt: U radu se pošlo od potrebe da se oceni moguća dinamika razvoja Srbije do kraja ove decenije. Naime, nakon brzog ekonomskog rasta u periodu 2001–2008. godina, u periodu krize, poslednjih šest godina, Srbija je imala (prosečan) nulti privredni rast. Brojni su problemi i razvojna ograničenja sa kojima se domaća privreda suočava u ovom trenutku. Osim demografskih problema, to su problemi javne potrošnje, spoljnotrgovinske razmene, unutrašnjeg i spoljnog duga, problem lošeg privrednog ambijenta i vođenje neadekvatne ekonomske i razvojne politike. Zbog navedenih razloga, a uzimajući u obzir relevantne projekcije razvoja za naredni period, došlo se do procene da će do kraja ove decenije privredni rast biti spor, tj. između 2–3% mereno rastom BDP-a prosečno godišnje. Ovakva dinamika rasta kvalitativno bi rezultirala daljim zaostajanjem za zemljama u tranziciji kao i za kakvim-takvim držanjem koraka prema razvijenim zemljama.

Ključne reči: privredni razvoj, makroekonomske projekcije, ekonomska i razvojna politika, finansijska održivost, Srbija

SLOW GROWTH AND DEVELOPMENT OF SERBIA TILL 2020 – FACTORS AND OUTCOMES

Abstract: The paper started with the need to assess the possible development dynamism of Serbia until the end of this decade. Namely, after speedy economic growth in the period 2001–2008, in the crisis period, during the last six years, Serbia faced with zero rate of growth. There are numerous development problems and limits which domestic economy is faced with in this moment. These are demographic problems, problems of public consumption, foreign exchange problems, internal and external debt, non-stimulative business environment and non-adequate economic and development policies. Taking into consideration several available, relevant development projections for the future period, it was assessed that rate of growth would be 2–3% as average GDP growth. In qualitative terms such a dynamic means that Serbia in the future would lag behind other economies in transition and at the same time development distance with developed countries would stay as it is now.

Key words: economic development, macroeconomic projections, economic and development policy, financial sustainability, Serbia.

¹ prof. dr Miroljub Hadžić, redovni profesor, Univerzitet Singidunum, Beograd

² dr Slavka Zeković, naučni savetnik, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

UVOD

Makroekonomska projekcija razvoja Srbije 2011–2020 (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010),³ razradila je moguće scenarije razvoja u posmatranom periodu. Razrađeni su optimistički, realistički i pesimistički scenario. Prvi, optimistički scenario razvoja, od strane autora označen kao osnovni scenario, čini se više kao ukazivanje na potrebu relativno brzog razvoja radi prevazilaženja problema prethodnog perioda tranzicije, koji se najčešće označava kao „rast bez razvoja” (Vujošević, 2010; Vujošević et al., 2010), nego kao mogući tok događaja. On polazi od prosečne stope rasta BDP-a od 5,8% (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010:9), što bi nadoknadilo zaostajanje za razvijenima i tranzicionim privredama. Drugi, realistički, scenario razvoja polazi od 4,9% prosečnog rasta BDP-a godišnje (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010:12).

Treći, pesimistički, scenario razvoja od strane autora izjednačen je sa pojmom populistički, zbog profila razvojne politike, čini se previše stvarnim sa stanovišta dinamike ukoliko ga poredimo sa onim što nam se odvija pred očima. Ovaj scenario predviđa rast BDP-a od 3% prosečno godišnje, što je brže od razvijenih zemalja, ali je istovremeno sporije od rasta u tranzicionim privredama (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010:12).

Ovakav rast bi se oslanjao na subvencionisanje rasta zaposlenosti (subvencije za strane direktne investicije – SDI i Investicioni plan), što je politika koju je sprovodila stranka G17 – URS, a koja je bila odgovorna za privredu i finansije u pretežnom delu tranzicionog perioda. Usporen rast bi bio zasnovan na nedovoljno brzom rastu investicione aktivnosti od 3,8% godišnje (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010:74). To nije daleko od realnosti, posebno ukoliko se imaju u vidu pogoršanje uslova poslovanja i loša investiciona klima, koja rezultira u nedovoljnom prilivu SDI: 0,7 mlrd. € i 1,2 mlrd. € u 2012. i 2013. godini respektivno (NBS, 2014:33), i nedovoljna snaga domaće privrede da akumulira više. Ovaj scenario približava realnosti i stagnacija Evrozone i sklonost domaćih političara čestom izlasku na izbore (2012. i 2014).

Usporeni rast i razvoj ne bi omogućio prevazilaženje razvojnih ograničenja, već sporadične pomake i, toliko karakterističan za domaće

³ Kao deo dokumenta *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011–2020*, Beograd

uslove, „pođi – stani” pristup razvoju. Neoliberalni koncept razvoja, koji je donedavno bio dominantan, zahvaljujući opstanku njegovih nosilaca na vlasti, u ovom trenutku je delimično prevaziđen. Međutim, gotovo da ima iste posledice kao i pristup koji je dobio prevagu na izborima, a koji umesto neoliberalnog pristupa nudi populizam u nastupu, etatizaciju i dirižizam u ekonomiji, uz jačanje uloge države u privredi. Drugo razvojno ograničenje, koje će se u takvom scenariju nesumnjivo dalje produbljivati, odnosi se na fragmentaciju prostora države, zbog verovatnog jačanja centripetalnih sila u uslovima permanentne krize. Pretpostavlja se da je verovatno, takođe, zadržavanje preovlađujućeg negativnog stava EU i SAD-a, kao eksponenata međunarodne zajednice prema Srbiji, ako ništa drugo, a ono zbog za njih izglednog dobijanja novih koncesija od Srbije, ukoliko se sa pritiscima nastavi. Ovo dalje podrazumeva ne poželjno sužavanje, već produbljivanje postojećih strukturnih i regionalnih razlika, sa negativnim demografskim posledicama. Umesto davno narušenog konsenzusa izgledniji je strah kao opšta karakteristika društva.

Polazna hipoteza rada je da će u periodu do kraja tekuće decenije privredni rast biti sveden na 2–3%, mereno stopom rasta BDP-a. Rad nema pretenzije (zbog ograničenog prostora, ekipiranosti i drugih preduslova) da razradi detaljan scenario razvoja. Zadatak rada je, otuda, da ukaže na osnovna razvojna ograničenja i prenapregnute makroekonomske bilanse kao osnovne uzroke sporog očekivanog rasta i razvoja Srbije do kraja tekuće decenije, da razradi dve varijante dinamike razvoja (3% i 2% rasta BDP-a prosečno godišnje), da ukaže na poželjan profil razvojne i ekonomske politike, s jedne strane, i ekonomsku i razvojnu politiku koja će se najverovatnije u budućnosti sprovesti, s druge strane, i da upozori na moguće katastrofalne posledice tako sporog rasta i razvoja.

RAZVOJNA OGRANIČENJA

Poslednjih godina (koje karakteriše veliki negativan uticaj svetske ekonomske krize) Srbija se nalazi u zoni stagnacije, bez ikakvog rasta. Pokazalo se, naime, da su krizom najviše pogođene zemlje u tranziciji, a da razvojna ograničenja potiču od smanjenja tražnje u razvijenim zemljama usled stagnacije, kao i od smanjenja inostranih investicija u manje razvijene zemlje, koje su postale više rizične za ulaganja i s tim u vezi se suočavaju sa

sve oskudnijim i skupljim pozajmicama na svetskom tržištu kapitala. Kriza sa kojom se tranzicione privrede suočavaju još više se produbljuje nespremnošću i nesposobnošću da se brzo prilagode otežanim uslovima poslovanja i da utiču na rastuće probleme javnih finansija i platnog bilansa.

U radu se ukazuje da je do 2020. godine moguće očekivati rast BDP-a Srbije od svega 3%, odnosno 2% prosečno godišnje⁴. Od čega potiču razvojna ograničenja koja uslovljavaju ovako skromno projektovan rast, odnosno koje su pretpostavke za takvu dinamiku? Prvo razvojno ograničenje odnosi se na pogoršanje ionako nepovoljnih opštih uslova poslovanja. Srbija je, s pravom, krajem tranzicionog perioda ekspanzije i brzog rasta označena kao lider u tržišnim reformama, stalno poboljšavajući mesto na međunarodnoj skali. Međutim, nakon početka globalne krize dolazi do stalnog pogoršanja pozicije i Srbija se sada nalazi na 96. mestu (Tabela 1) među analiziranim zemljama (WEF, 2013). Kao posledica pogoršanja uslova poslovanja i pojačanog preduzetničkog straha, „poslovna demografija”, koja se odnosi na kretanje broja malih i srednjih preduzeća (MSPP), godine 2011. je prvi put nakon početka tranzicije imala negativan predznak, tj. više preduzeća i radnji je ugašeno nego što je novoosnovano (Hadžić, Pavlović, 2014:45).

Tabela 1. Indeks konkurentnosti

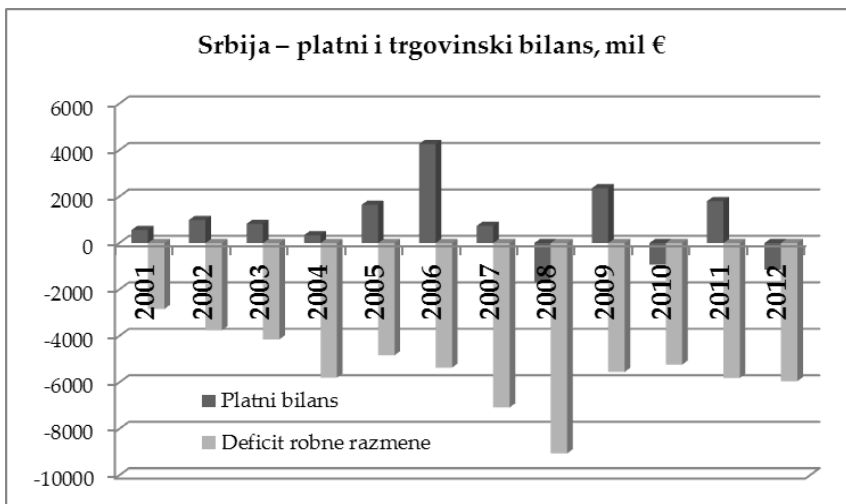
	Rang	
	2011–2012	2010–2011
Srbija	95	96
Albanija	78	88
Bosna i Hercegovina	100	102
Bugarska	74	71
BJRM	79	79
Crna Gora	60	49
Rumunija	77	67

Izvor: World Economic Forum, *Global Competitiveness Index 2012, 2013*.

Drugi razvojni limit predstavlja osiromašena privreda, koja je devastirana tokom devedesetih godina prošlog veka usled raspada jedinstvenog

⁴ Treba podsetiti da je izuzetno brz rast u periodu tranzicije 2001–2008. godine od 5,4% rasta BDP-a bio zasnovan upravo na rastu javne i potrošnje stanovništva, pa se stoga označava kao „rast bez razvoja” (Vujošević, 2010; Vujošević et al., 2010).

tržišta bivše SFRJ i dugotrajnih sankcija međunarodne zajednice, što je kulminiralo neposrednom štetom od bombardovanja. Proces deindustrijalizacije produbljen je dalje tokom prošle decenije, usled sprovođenja neoliberalnog koncepta razvoja, a uticao je na nedostak (razmenjivih) roba koje se mogu ponuditi na svetskom tržištu (Hadžić, Zeković, 2013:415). To je delovalo na rast deficita trgovinskog bilansa koji je dostigao maksimum 2008. godine sa preko 8 mlrd. € (Grafikon 1).

Grafikon 1: Platni i trgovinski bilans Srbije (u mil. €),

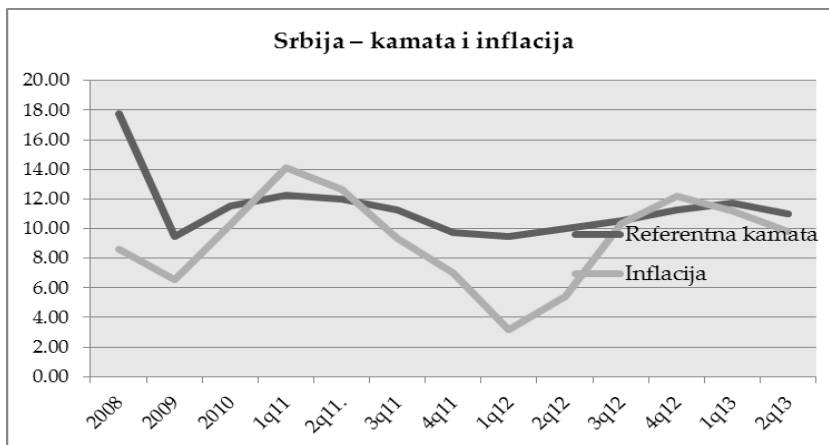
Izvor: www.nbs.rs/statistika/ekonomski_odnosi_sa_inostranstvom/platni_bilans

Treći problem razvoja predstavlja skupa, a neefikasna država. U proces tranzicije Srbija je ušla sa prekomernim nivoom javne potrošnje, mereno učešćem u BDP-u od blizu ili preko polovine⁵. Ona nije iskoristila šansu, koja se ukazala početkom procesa tranzicije, da restrukturira javnu potrošnju, kada je umesto projektovanog deficita od 6% u 2001. godini, zabeležen deficit od 3% BDP-a. Tada je trebalo iskoristiti šansu i pristupiti snižavanju poreskih stopa i na taj način omogućiti brži privredni rast i posledično veće javne prihode. Umesto toga, poresko i drugo opterećenje privrede i građana je povećavano, bez mogućnosti da se rastući rashodi pokriju u uslovima stagnacije, te je došlo do porasta budžetskog deficita na preko 5% BDP-a i

⁵ Na posmatranom nivou razvoja procenjuje se da je poreski kapacitet od 38–39% BDP-a (Arsić, 2010:10).

nivoa javnog duga na preko 2/3 BDP-a, sa tendencijom njihovog još bržeg porasta poslednjih godina (Ministarstvo finansija RS, 2012).

Četvrto, značajno razvojno ograničenje, jeste cena novca koja uslovljava niže od mogućih stopa rasta (skup novac). Tokom perioda brzog rasta u protekloj deceniji bile su moguće i više stope rasta pod uslovom da monetarna politika nije bila suviše restriktivna, preuzimajući na sebe stabilizujuću funkciju, pošto je fiskalna politika nije podržavala, jer je bila ekspanzivnog karaktera. Ulaskom u period krize, NBS je zadržala restriktivan karakter monetarne politike (visoke kamatne stope – Grafikon 2), uprkos činjenici da je najveći broj centralnih banaka u svetu nivo referentnih kamatnih stopa sveo na vrednosti bliske nuli⁶.

Grafikon 2: Kretanje referentne kamatne stope i inflacije u Srbiji
Izvor: www.nbs.rs/statistika/kamatne_stope/kamatne_stope_nbs

Kakve su posledice navedenih razvojnih ograničenja? Rast i razvoj ne mogu biti ni približni potencijalno mogućim stopama, već bliže stagnaciji i oscilacijama oko nulte stope rasta. U takvim uslovima, rast bi bio usporen, kako u odnosu na potrebe i domaća očekivanja, tako i u odnosu na ostale zemlje u tranziciji. Ovakav trend bi delovao onespokojavajuće i demotivaciono na stanovništvo. Spor rast bi delovao povratno ograničavajuće na mogućnost otplate javnog duga, kako domaćeg tako i spoljnog, zbog već

⁶ „Među 145 analiziranih banaka u svetu, NBS je sa visinom referentne kamatne stope na 129. mestu” (Makroekonomija portal – Kamatne stope – Damoklov mač privredi stanovništvu, 2. jun 2012).

napregnutih bilansa. Istovremeno, prenapregnuti makrobilansi i stagnacija ne ostavljaju prostora za strukturno prilagođavanje privrede, koje je neophodno da bi se poboljšala konkurentnost na međunarodnom tržištu.

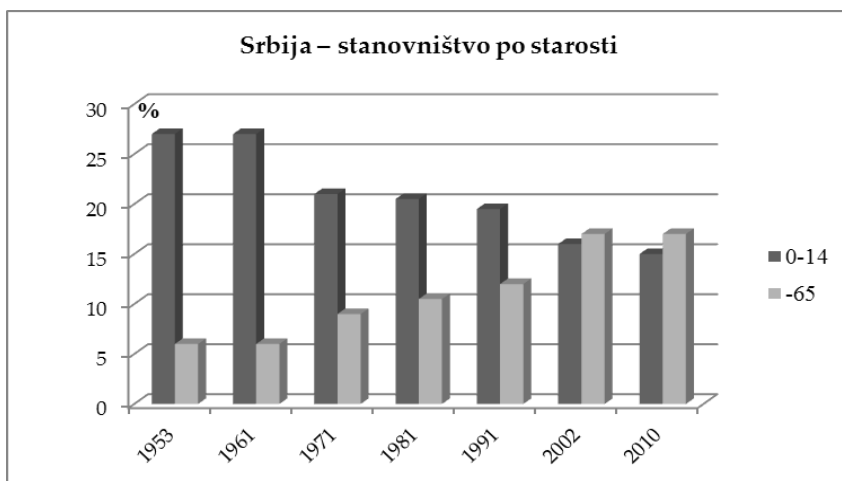
DEMOGRAFSKI TOKOVI I POSLEDICE

U demografskom pogledu, već danas postoji nekoliko veoma ozbiljnih problema sa kojima se suočava Srbija, za koje je izgledno da će se intenzivirati u budućnosti i uticati ograničavajuće na razvoj, njegovu dinamiku, prostorni razmeštaj i makroekonomske bilanse. Prvi je da nepovoljna i visoka prosečna starost stanovništva ne omogućava prostu reprodukciju populacije u budućnosti. Drugi, starosna struktura stanovništva je nepovoljna i u budućnosti će se sve više pogoršavati. Treći, brzorastuća populacija starih će sve više u budućnosti vršiti pritisak na radnu populaciju, što deluje ograničavajuće na uravnoteženje makrobilansa, pogotovo bilansa javne potrošnje. Mogući demografski razvoj Srbije u narednim decenijama se svodi na neophodnost otvaranja imigracionog toka zbog ispravljanja nepovoljnih demografskih tendencija i zbog lakšeg prevazilaženja problema debalansa brzorastuće populacije starih i radnog kontingenta (Nikitović, 2009:33).

Starosna struktura stanovništva Srbije krajnje je nepovoljna, kada se ima u vidu da su generacije rođenih nakon drugog svetskog rata, naročito između 1953. i 1958. godine najbrojnije i da se broj svake kasnije generacije smanjuje, a naročito rođenih posle 1988. godine. To implicira ekonomski pritisak koji radni kontingent stanovništva trpi od strane brzorastuće populacije starih. Uz to, treba imati u vidu tendenciju smanjivanja broja radno sposobnog stanovništva starog između 22 i 40 godina, koji su ujedno i glavni nosilac reproduktivne moći stanovništva. Odnos između broja starih lica i veličine radnog kontingenta (broj starih preko 65 godina života u odnosu na broj lica starih između 20 i 65 godina života) izražava se koeficijentom zavisnosti starih i od vitalnog je značaja za stabilnost ekonomskog sistema zemlje (Grafikon 3).

U tom pogledu, Srbija je pri vrhu liste zemalja sa nepovoljnim koeficijentom, a jedini faktor koji ograničavajuće deluje da ne bude i na samom vrhu je, nažalost, relativno kratak životni vek. Ovakva starosna struktura Srbije ukazuje na pojavu kritične disproporcije između radnog

kontingenta i populacije starih već u narednih 10–20 godina. Drugim rečima, otvara se strateški važno pitanje – kako obezbediti radnu snagu neophodnu da izdrži opterećenje brzorastuće populacije starih u budućnosti? Ovaj problem je dodatno opterećen već sada prenapregnutim bilansima u javnoj potrošnji, koji se ogledaju u konstantnom pokrivanju deficita Republičkog fonda penzijsko-invalidskog osiguranja sa čak oko 1/2 iz budžetskih rashoda tokom poslednjih godina.

Grafikon 3: Starosni kontingenti stanovništva Srbije

Izvor: www.stat.gov.rs/statistika_stanovništva

Već duže vreme se ukazuje na nizak nivo fertiliteta stanovništva Srbije, koji ne obezbeđuje ni prostu reprodukciju stanovništva, odnosno na tendenciju depopulacije, tj. na gubitak od oko 30 hiljada stanovnika godišnje (Nikitović, 2009:31). Za stabilizaciju starosne strukture stanovništva Srbije neophodan je dugoročni trend rasta broja živorođenih. Iako neophodan, ovaj uslov nije dovoljan, jer će delovati otežavajuće na balansiranje starosne strukture stanovništva zbog najmanje dva razloga.

Prvi se odnosi na odloženo dejstvo rasta fertiliteta na popunu radne populacije. Drugim rečima, i da se u ovom trenutku preduzmu mere koje bi pozitivno delovale ne preokret nepovoljnih tokova, neophodan je dug period da se smanji pritisak nepovoljne starosne strukture na radni kontingent stanovništva.

Drugi dodatni problem tiče se malog obima ženskog fertilnog stanovništva, jer čak ni značajno povećanje broja rođene dece (po jednoj

ženi) ne znači automatski značajan porast ukupnog broja stanovnika, kada se ima u vidu da su aktuelne generacije fertilnih žena najmanje dvostruko malobrojnije od generacija njihovih majki (Nikitović, 2009:32). Dakle, veoma je ograničen kapacitet fertiliteta da smanji pritisak starih generacija na radni kontingent u narednim decenijama.

Ovo pitanje otvara strateški važno pitanje za ukupan razvoj Srbije narednih decenija, kao i migraciono pitanje. Ma kako to u ovom trenutku paradoksalno zvučalo, migraciono pitanje je zapravo centralno demografsko pitanje Srbije (Nikitović, 2009:33). Paradoks svakako postoji, jer je Srbija tradicionalno emigrantsko područje, gde neretko u anketama većina mladih nagoveštava da namerava da proba da živi negde drugde. Naime, preokret depopulacijskog trenda u pozitivan tok naprosto nije dovoljan za uravnoteženje demografskog razvitka, iako je neophodan uslov.

Izlaz iz postojeće nepovoljne situacije moguće je ostvariti jedino podsticanjem pozitivnih migracionih tokova. Ovo je važno i zbog činjenice da je migracioni tok najpre vezan za ulogu fertilnog stanovništva starosti između 20 i 40 godina. Dakle, dolazak novih stanovnika bi ujedno popravio i demografske tokove. Ovde razmatrana projekcija rasta stanovništva Srbije polazi od ukazivanja na neophodnost promene tendencija u broju rođenih i pozitivnog migracionog bilansa, istovremeno ukazujući da sadašnji način demografskog razvitka Republike nije dugoročno održiv, jer „vodi kolapsu populaciono-ekonomskog sistema“ (Nikitović, 2009:33).

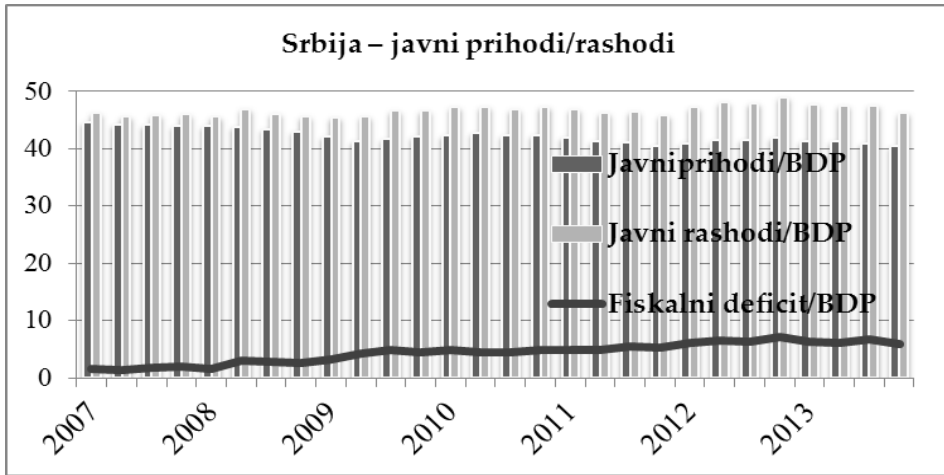
Prva pretpostavka projekcije demografskog razvoja je pozitivan migracioni bilans u budućnosti. Prema procenama, u državama u Regionu živi oko 2,2 miliona srpskih emigranata (Grečić, Lopušina, 1994, na osnovu Nikitović, 2009:40). Relativno brzo priključivanje Srbije Evropskoj uniji, kako se veruje, uticalo bi najpre na zaustavljanje emigracionog toka, koji obuhvata prevashodno viskoobrazovane mlade ljude, a potom bi uticao i na povratak u Srbiju onih koji su otišli i, istovremeno na priliv stanovništva iz zemalja u regionu. U narednom periodu pretpostavlja se stagnacija negativnog migracionog bilansa na nivou onog iz osamdesetih godina prošlog veka, zahvaljujući stabilizaciji političkih i ekonomskih prilika, tj. negativan migracioni bilans na nivou od 4,7 hiljada lica u Centralnoj Srbiji i 3,2 hiljade u Vojvodini. Do druge polovine tekuće decenije došlo bi do nultog migracionog bilansa zahvaljujući uključivanju Srbije u EU i nakon toga, preokretanja u tendenciju pozitivnog migracionog bilansa (Nikitović, 2009:41).

Na osnovu pretpostavke o preokretu migracionog toka u pozitivan i povećanja broja živorođenih, prognoziran je ukupan broj stanovnika Srbije u budućnosti. Nažalost, projekcija ukazuje najverovatnije na tendenciju nastavka pada ukupnog broja stanovnika Srbije. Čak i u slučaju relativno brzog prijema Srbije u EU (2017. godine) najveće šanse (80%) ima projekcija da će ukupan broj stanovnika Srbije 2050. godine biti isti kao i vek ranije (6 miliona). Kao dominantan demografski proces u budućnosti označava se starenje stanovništva, a čak i u najpovoljnijem scenariju ne postoje šanse da se taj proces zaustavi, pri čemu će prosečna starost sa 41,1 godine (2008. godine) porasti na 46,4 (u 2050. godini). Istovremeno, stratum stanovnika mlađih od 20 godina neprestano će se smanjivati, i sa 1,57 miliona 2008. godine, smanjiće se na 1,02 miliona 2050. godine. Ono što naročito brine je prognoza da će radni kontingent, tj. kontingent lica starih između 20 i 65 godina, biti smanjen sa 4,59 miliona u 2008. godini na 3,48 miliona u 2050. godini. Kada je reč o populaciji najstarijih stanovnika, najpre će prvih nekoliko godina biti prisutno smanjenje njihovog broja, zbog ulaska generacija rođenih 1941–1945. u ovaj kontingent, a kulminacija rasta ovog stratuma očekuje se tokom naredne decenije, kao posledica ulaska u ovaj kontingent brojnih posleratnih generacija (Nikitović, 2009:46–47).

Zaključak projekcije demografskog razvoja Srbije do 2050. godine je da će najozbiljnije opterećenje radnog kontingenta narednih decenija poticati od strane starog stanovništva, a ne od mladih, kao što je sada slučaj. To znači da će koeficijent zavisnosti starih, sa sadašnjih 28 stanovnika starih preko 65 godina prema 100 radno sposobnih, porasti na 45, dok će istovremeno pritisak mladih do 20 godina opasti sa sadašnjih 34 na 29 u odnosu na 100 radnika, krajem projektovanog perioda 2050. godine (Nikitović, 2009:47).

PROBLEM JAVNOG DUGA

U periodu dinamičnog rasta (2001–2008), sve do početka ekonomske krize, brzi rast se zasnivao prvenstveno na brzom rastu lične i javne potrošnje, a ne investicija. Ekspanzivan karakter fiskalne politike dugoročni je razvojni problem Srbije, nasleđen iz prethodnog perioda. Pritom, javna potrošnja je bila prekomerna, a javna uprava neefikasna (Grafikon 4).

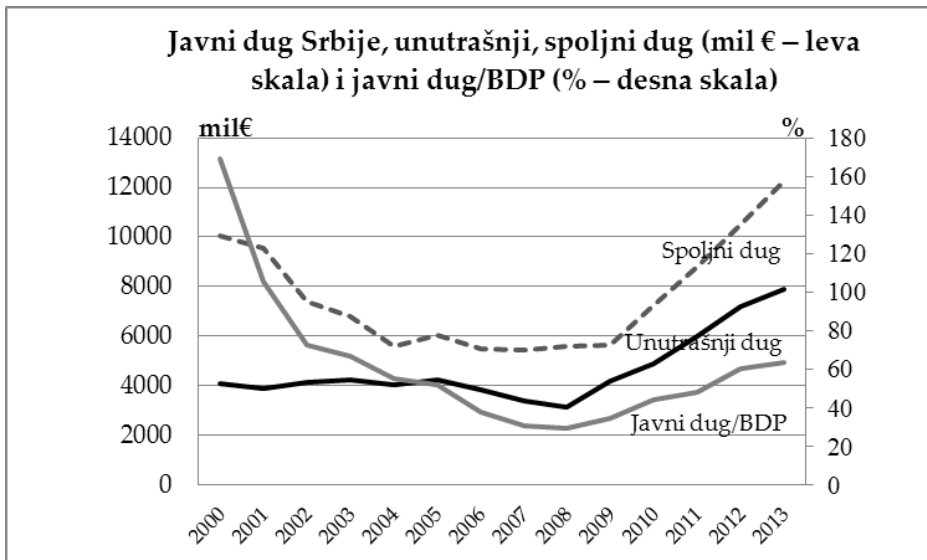
Grafikon 4: Javni prihodi i rashodi Srbije

Izvor: NBS 2014/Fiskalna politika i održivost javnog i spoljnog duga

Nerestrukturirana javna potrošnja uticala je na ekspanzivan karakter fiskalne politike, koja je ograničavajuće delovala na rast privredne aktivnosti izazivajući oštrijju monetarnu restrikciju od potrebne. S obzirom da nije na vreme izvršena tranzicija javnog sektora, ulaskom u period oštrog uticaja svetske ekonomske krize, javna potrošnja trpi pritiske od ograničenog prikupljanja dovoljnih javnih prihoda, s jedne strane, i pritiske zbog povećanih potreba za servisiranje korisnika na strani rashoda, sa druge strane.

Usled neadekvatne kratkoročne i dugoročne fiskalne politike poslednjih godina, Srbija se suočava sa kritičnim stanjem u oblasti javnih finansija. Ono se ogleda u prekomernom učešću javne potrošnje u ostvarenom BDP-u, koji prevazilazi poreski kapacitet privrede i stanovništva. U okviru budžetske potrošnje, došlo je do višegodišnjeg generisanja rastućeg deficita, koji je dostigao 5–6% BDP-a, dok je javni dug, umesto zakonom predviđenih 45% učešća u BDP-u, dostigao čak 2/3 BDP-a (NBS, 2014:25). Ovo je rezultat nespremnosti države da se u uslovima krize i privredne stagnacije izvrši prilagođavanje javne potrošnje ograničenim mogućnostima, zadržavanja prekomernih subvencija privrede, nesprovedenja restrukturiranja javnih preduzeća, koja posluju s gubicima, odlaganja reforme penziono-invalidskog osiguranja, zadržavanja visokog broja zaposlenih u javnoj upravi i javnim službama na svim nivoima. Da bi se prevazišli postojeći (hronični) narastajući problemi, javni sektor u celini počeo je pribegavati

pogubnom prekomernom zaduživanju, uključujući najskuplju moguću varijantu, zaduživanje kod bankarskog sektora (Grafikon 5).

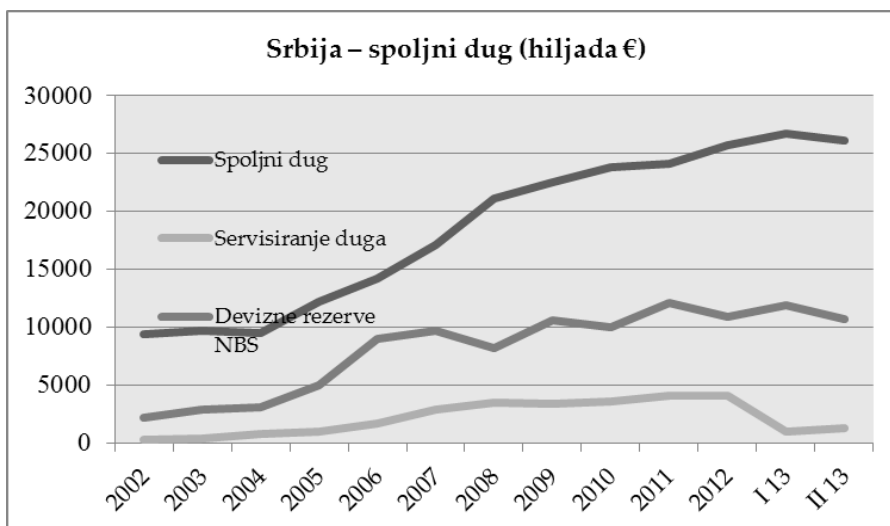
Grafikon 5: Javni dug Srbije, unutrašnji, spoljni

Izvor: NBS 2014/Fiskalna politika i održivost javnog i spoljnog duga

Osim prenapregnutih javnih finansija, makroekonomski bilansi su preopterećeni visokim javnim dugom koji potiče ne samo od unutrašnjeg javnog duga povezanog sa deficitnim finansiranjem budžeta, već i od prekomerne i rastuće spoljne zaduženosti zemlje. Zaduzenost zemlje u inostranstvu se tokom procesa tranzicije veoma brzo povećavala, posebno nakon njenog jednokratnog poboljšanja pod dejstvom rešavanja spoljnog duga sa inostranim poveriocima, dominantno poveriocima iz Pariskog i Londonskog kluba, pod tzv. Napuljskim uslovima koji su značajno relaksirali dugovnu poziciju Srbije. U uslovima brzog rasta, sve do pojave svetske ekonomske krize, naročito se povećao tzv. privatni dug, odnosno zaduživanje kompanija i poslovnih banaka u inostranstvu, koji predstavlja pretežni deo zaduzenja (oko 2/3), što je značajna razlika u odnosu na ranije predtranzicione uslove⁷.

⁷ U uslovima tržišno-planske ekonomije zaduzenost u inostranstvu je dominantno bila državna.

Spoljnoekonomska zaduženost nije predstavljala preveliki problem u uslovima brzog privrednog rasta, relativno jeftinog zaduživanja i obilnog priliva stranih direktnih investicija. Međutim, eskalacija svetske ekonomske krize se negativno odrazila najviše na zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji, kojima Srbija pripada, prvenstveno u sferi ekonomskih odnosa sa inostranstvom i u sferi javne potrošnje. Naime, u uslovima privredne stagnacije i povećanog rizika, Srbija se suočava sa smanjenom tražnjom za njenim proizvodima u zemljama EU sa kojima najviše trguje, zbog čega se smanjuje priliv deviza po osnovu izvoza. Domaća privreda se suočava sa skupljim i oskudnijim izvorima finansiranja iz inostranstva, jer se u pozajmice ugrađuje veći rizik zemlje, a raspoloživa sredstva su sve oskudnija zbog obezbeđivanja pokrivanja dubioza u matičnim, razvijenim zemljama. Domaće banke, većinski u inostranom vlasništvu, suočene su sa obrnutim finansijskim tokom – umesto ranijeg plasiranja sredstava prikupljenih drugde u Srbiju, sada se sredstva prikupljena ovde, uključujući ostvareni profit, sele u zemlje matice da bi se lakše rešili tamošnji problemi. Strane direktne investicije su značajno smanjene. Ograničene su mogućnosti finansiranja spoljnog duga, koji je narastao na oko 80% BDP-a. Pri tome, u makroekonomske bilanse za naredni period treba uključiti značajne iznose deviza koje je neophodno obezbediti za servisiranje spoljnog duga narednih godina (Grafikon 6).

Grafikon 6: Spoljni dug, servisiranje duga i devizne rezerve NBS
 Izvor: NBS 2014/Fiskalna politika i održivost javnog i spoljnog duga

Dakle, dva su razloga za reformu javnog sektora Srbije: 1) njegova niska efikasnost i 2) dugoročna neodrživost javnih finansija, zbog pretnji visokog i rastućeg deficita i ubrzanog rasta javnog duga. Poreski kapacitet je poslednjih godina smanjen zbog sledećih razloga: smanjene su stope poreza na zarade, smanjene su stope drugih poreza, smanjena je carina na uvoz iz EU, smanjena je domaća tražnja, smanjena zaposlenost i pala je industrijska proizvodnja i BDP. Na osnovu postojećih poreskih stopa i stopa doprinosa, poreski kapacitet, tj. srednjoročni nivo javnih prihoda do kraja tekuće decenije, procenjuje se na oko 39% BDP-a Srbije (Arsić i dr., 2010:11).

Deficit javne potrošnje, koji bi bio održiv u narednih desetak godina, zavisi od nekoliko faktora, kao što su: stopa rasta BDP-a, visina realnih kamatnih stopa, kretanja realnog kursa dinara i održivog javnog duga. Postoji sklonost u projektovanju fiskalnih kretanja, kako državnih činovnika, tako i ekonomista, da precenjujući mogući rast privredne aktivnosti, zapravo otvore „Pandorinu kutiju“ nedostajućih izvora javnih prihoda. Slično je postupljeno i u projekciji koja je bila podloga za procenu dometa poreske reforme koja je predložena, gde je rast privredne aktivnosti u tekućoj deceniji procenjen na čak 5% u proseku (Arsić i dr., 2010:12). Istovremeno, realna kamatna stopa na javni dug procenjena je na 3,5% u 2011. godini, 4,5% u narednoj godini, a potom na 4,5% u proseku. Pretpostavljeno je da će realni kurs dinara ostati nepromenjen, da se ne bi povećavao dug u deviznoj protivvrednosti zbog eventualnog obezvređivanja dinara. Projektovano je da se održivi nivo javnog duga u Srbiji kreće između 40–45% BDP-a (koji je dostigao oko 80% BDP-a u Q2 2013. godine). Istovremeno, konsolidovani deficit javnih finansija bi se po ovim projekcijama sveo sa 4,5% u 2010. godini, u nekoliko godina na svega 0,5% BDP-a (Arsić i dr., 2010:15–17).

Nažalost, svedoci smo da su tekuća kretanja u pogledu privredne konjunktura daleko niža od projektovanih, a suprotno tome, ona u oblasti javne potrošnje su na daleko višem nivou od pretpostavljenih stopa rasta već u prvim godinama posmatranog perioda. Iako ovako projektovani rast makrobilansa ne odgovara onome što se u realnosti dešava poslednjih godina, predložena konsolidacija javnih finansija zavređuje pažnju, jer u sadržinskom smislu predviđa validan način da se javne finansije stave pod kontrolu. Naime, ocenjujući da bi prva alternativa konsolidacije (isključivo putem smanjenja javne potrošnje do nivoa poreskog kapaciteta) bila politički neprihvatljiva, predlaže se druga alternativa, koja poseže za istovremenim

smanjenjem javnih rashoda i povećanjem poreskog kapaciteta rastom poreških stopa i smanjenjem javnih investicija. Ovim merama bi se javni prihodi zadržali na nivou od 38,8% BDP-a u periodu 2013–2018. godina, dok bi javni rashodi bili na nivou 41,3%, a budžetski deficit 0,5% BDP-a (Arsić i dr., 2010:17).

FISKALNA POLITIKA I ODRŽIVOST UNUTRAŠNJEG JAVNOG DUGA

Dva su ključna pitanja u projektovanju privrednog rasta i razvoja u narednom periodu, od kojih zavisi održivost makroekonomskih bilansa i razvojna dinamika. To su ujedno i ključni razvojni problemi Srbije u ovom trenutku: (unutrašnji) javni dug i spoljni dug.

Sposobnost države da uredno izmiruje svoje obaveze, od velikog je uticaja na sigurnost čitavog finansijskog sektora. Finansijski sektor Srbije nije direktno ugrožen izloženošću prema državnim hartijama od vrednosti (HOV), ali je brzina rasta javnog duga poslednjih godina zabrinjavajuća i može da ugrozi finansijsku stabilnost zemlje u srednjem roku. Naime, rizik neizvršenja na ovaj način preuzetih finansijskih obaveza države svakako bi negativno uticao na stabilnost finansijskog sistema.

Postavlja se pitanje profila fiskalne politike u narednom periodu, sa stanovišta visine dostignutog javnog duga, raskoraka javnih prihoda i rashoda i raskoraka između javne potrošnje i poreskog kapaciteta. Javni dug je u 2013. godini dostigao 20,1 mlrd. € ili 63,8% BDP-a (NBS, 2014:27). Ukoliko bi se tome dodali i dugovi lokalne samouprave, što zvanično ne ulazi u obračun, ali predstavlja budući teret za privredu i stanovništvo⁸, onda dug premašuje 65% BDP-a (NBS, 2014:28). Drugim rečima, javni dug je poslednje tri godine rastao za 2,6 mlrd. € prosečno godišnje. Otuda je konsolidovani i na ovaj način prošireni konsolidovani fiskalni deficit iznosio 181,4 mlrd. RSD ili 5%, odnosno 5,9% BDP-a (NBS, 2014:27).

Ukupni fiskalni deficit se sastoji od osnovnog fiskalnog deficita i fiskalnog deficita po osnovu kamata. U 2013. godini ukupni fiskalni deficit je iznosio 3,3% BDP-a, a sa docnjama/kašnjenjima 3,7% (NBS, 2014:27), što ukazuje na veliku neravnotežu javnih prihoda i rashoda. Prema proceni NBS, u

⁸ Ovakav obračun javnog duga Srbije učinjen je od strane MMF-a.

2014. godini konsolidovani budžetski deficit, uključujući vanbudžetske transakcije, mogao bi dostići čak alarmantnih 7,1% BDP-a, što je visok nivo ukoliko se ne bi menjala fiskalna politika, dakle upozoravajući. Ukoliko fiskalni deficit bude na tako projektovanom nivou, prirast indirektnih obaveza države ostane na nivou iz prethodne godine, inflacija u okvirima planirane, dinar realno zadrži vrednost, uz stagnaciju BDP-a (projekcija BDP-a je korigovana naniže, tj. na -0,5%), onda će javni dug na kraju 2014. godine dostići svih 70% BDP-a (NBS, 2014:27).

Neodložan zadatak je, dakle, fiskalna konsolidacija, koja podrazumeva neophodno svođenje fiskalnog deficita na 3% BDP-a u 2017. godini. Izmene poreskih zakona koje su učinjene paralelno sa usvajanjem budžeta za 2014. godinu (povećanje poreza na imovinu, akcize i povećanje stope PDV-a na nižu stopu, uz sužavanje broja obuhvaćenih proizvoda ovom nižom stopom i tzv. solidarni porez na zarade), očigledno su bile nedovoljne da daju osetnije rezultate već u ovoj godini. Osim retorike – diskusija i nagoveštaja – nema drugih ozbiljnijih mera koje su navedene kao neophodne u ovom domenu.

Pri oceni održivosti javnog duga u budućem periodu treba imati u vidu nekoliko ključnih parametara: fiskalna politika, odnosno fiskalni deficit (suficit), valutna, ročna i investitorska struktura, kamata, realni kurs dinara i stopa privrednog rasta. Prvo, kada je reč o fiskalnoj politici, *Fiskalnom strategijom* (Ministarstvo finansija, 2012) proklamovano je da se politika, tj. prilagođavanje, usklađuje sa stopom privrednog rasta, zadatak cilja snižavanja fiskalnog deficita, indeksacije zarada, subvencija itd. Drugo, i pored činjenice što učešće dinarskog duga raste, jer se država poslednjih godina sve više zadužuje kod domaćih banaka, oko 80% javnog duga je sa valutnom klauzulom, tj. denominovano u stranoj valuti, od čega oko 45% u evrima. Treće, ročna struktura javnog duga relativno je povoljna, ako se ima u vidu da je skoro 88% duga sa rokom dužim od jedne godine. Četvrto, kamata se na svega oko 6% javnog duga plaća po fiksnoj kamati, te se ne očekuju ozbiljniji problemi vezani za eventualni kamatni rizik. Peto, što se tiče strukture kreditora, gotovo jedini domaći kupci državnih HOV su domaće banke, a oko 60% su inostrani kupci.

Koji su, dakle, rizici da javni dug postane neodrživ? U prvom redu to se može desiti zbog (visokog) fiskalnog deficita, zatim zbog eventualne (realne) depresijacije dinara, kao i usled niske stope privrednog rasta, koja je

niža od kamatne stope (višestruko). Rezultati stres testiranja NBS pokazuju (NBS, 2014:30-33):

- u uslovima nulte realne depresijacije dinara, za održavanje učešća javnog duga na prošlogodišnje dostignutom nivou (63,8% BDP-a), pri stopi privrednog rasta manjoj od 4%, neophodno je obezbediti primarni fiskalni suficit;
- u uslovima realne apresijacije (od 3%), za održavanje javnog duga na dostignutom nivou, pri stopi privrednog rasta od skromnih 2%, moguć je blagi fiskalni deficit;
- u uslovima realne depresijacije dinara za održavanje javnog duga na dostignutom nivou, čak i u uslovima snažnog privrednog rasta, neophodni su ozbiljno fiskalno prilagođavanje i fiskalni suficit.

POLITIKA PLATNOG BILANSA I ODRŽIVOST SPOLJNOG DUGA

Održivost fiskalne politike i javnog duga utiče na održivost politike platnog bilansa i spoljni dug. Fiskalno prilagođavanje smanjivanjem fiskalnog deficita utiče na smanjivanje agregatne tražnje i time na smanjivanje platnobilansnog deficita. Smanjivanje deficita javne potrošnje, takođe, utiče na smanjenje potrebe za zaduživanjem države u zemlji i inostranstvu. Na taj način, fiskalno prilagođavanje predstavlja značajan (dodatni) faktor održivosti spoljne neravnoteže. Održivost spoljne neravnoteže u osnovi ipak zavisi od dinamike otplate glavnice duga i pripisanih kamata, kao i priliva kapitala iz inostranstva.

Krajem 2013. godine, nivo dostignutog spoljnog duga Srbije iznosio je 25,8 mlrd. € ili 80,8% BDP-a (NBS, 2014:33). Spoljni javni dug je u 2013. godini imao usporeni rast, jer je povećan nominalno za 0,1 mlrd. €, dok je njegovo učešće u BDP-u smanjeno za 6,2 procentnih poena. Do ovoga je došlo zahvaljujući rastu BDP-a (2,5%) i smanjenju deficita spoljnotrgovinske razmene (za 5,5 procentnih poena, sa 10,5% BDP-a u 2012. godini na 5% BDP-a). Pritom, inostrani dug javnog sektora je povećan za oko 1 mlrd. € (sa 12,2 mlrd. na 13,2 mlrd. €), dok je, istovremeno, privatni dug smanjen za 0,9 mlrd. € (banke za 0,7 mlrd. i preduzeća za 0,2 mlrd. €) (NBS, 2014: 33–34).

Održivost spoljnog javnog duga u budućnosti zavisi od nekoliko ključnih faktora. U prvom redu, suštinski kao otplata pristiglih obaveza, on

zavisi od: računa razmene sa inostranstvom, od pripisanih kamata na osnovni dug koje dospevaju za naplatu, od priliva kapitala iz inostranstva po raznim osnovama, od deviznih rezervi centralne banke i poslovnih banaka, od realne depresijacije kursa dinara i od domaće štednje. Robna razmena sa inostranstvom se poboljšava tokom perioda krize, tj. dolazi do sužavanja robnog deficita, zahvaljujući bržem rastu vrednosti izvoza od uvoza. Kao nepovoljne faktore treba navesti višedecenijski proces deindustrijalizacije i nisku konkurentnost domaćih preduzeća na spoljnom tržištu, za čije prevazilaženje nije dovoljan ni srednji rok, kao i politiku kursa dinara. Pritom se otvara pitanje da li u funkciji restrukturiranja domaće privrede treba pribegavati oprobanoj metodi politike depresijacije domaće valute. Politika realne depresijacije dinara u tranzicionom periodu nije pokazala svoje očekivano blagotvorno dejstvo na iole ozbiljnije restrukturiranje privrede i poboljšanje konkurentnosti. Naprotiv, kao i u prošlosti, politika depresijacije je delovala nepovoljno, jer je po pravilu dolazilo do punog preliivanja obezvređivanja valute na cenovnu nestabilnost (inflaciju), dok su rezultati poboljšavanja konkurentnosti izostali, pri čemu se ima u vidu da je prvenstveni problem naših proizvoda njihova kvalitativna i tehnološka inferiornost, koju cenovna konkurentnost ne može da nadoknadi. Devizne rezerve se ocenjuju kao dovoljne sa stanovišta konjunktore, međutim rizik održivosti spoljnog duga bi se mogao ispoljiti u slučaju ozbiljnijeg izostanka ili usporavanja priliva kapitala iz inostranstva.

Rizici održivosti spoljnog duga zavise od nekoliko faktora. To su u prvom redu rizici visokog i rastućeg deficita robne razmene sa inostranstvom, usled rasta duga po osnovi rasta njegove vrednosti kao posledice realnog obezvređivanja dinara, usled niske stope privrednog rasta i zbog volatilnosti kamata ne međunarodnom tržištu. Rezultati stres testa NBS pokazuju (NBS, 2014:34–37):

- za održavanje spoljnog duga na dostignutom nivou od 80,8% BDP-a, u uslovima nultog rasta realne vrednosti dinara i nultog privrednog rasta, neophodno bi bilo obezbediti suficit trgovinskog bilansa;
- za održanje spoljnog duga na dostignutom nivou u uslovima nulte depresijacije dinara i skromnog privrednog rasta od 3% godišnje bilo bi moguće ostvarenje deficita tekućeg bilansa plaćanja;
- za održanje spoljnog duga na dostignutom nivou u uslovima depresijacije dinara od 3%, uz minimalni privredni rast od 1%, bilo bi moguće

- ostvarivanje deficita tekućeg bilansa plaćanja sa inostranstvom;
- za održanje spoljnog duga na dostignutom nivou u uslovima depresijacije dinara od 10% i uz veoma brz privredni rast od 6%, bilo bi neophodno ostvarenje suficita robne razmene.

PROJEKTOVANJE DINAMIKE PRIVREDNOG RAZVOJA

Osim Makroekonomske projekcije razvoja Srbije 2011–2020 (USAID, FREN, Ekonomski institut, 2010), prisutne su dve novije projekcije koje je korisno analizirati, prvenstveno sa stanovišta pretpostavki, projektovane dinamike i njihove realističnosti. Prva je projekcija razvoja od koje polazi oficijelna *Fiskalna strategija* (Ministarstvo finansija, 2012) i druga, pripremljena od strane analitičara časopisa *Mesečne analize i trendovi, MAT*, Ekonomskog instituta (MAT, 2012).

Tabela 2: Projekcija privrednih tokova prema Fiskalnoj strategiji, 2012.

BDP i upotreba					
	2011	2012	2013	2014	2015
BDP - rast	1,6	-1	2	3,5	4
Mlrd RSD	3.175	3.294	3.662	3.961	4.297
Tražnja - rast	3,5	1,1	-0,3	1,9	2,6
Potrošnja - rast	-0,8	1,1	-2,3	1,1	1,6
-Lična	-0,6	-0,4	-1,5	1	1,6
-Državna	-1,6	6,7	-5,2	1,4	1,6
Investicije	26,9	-8,7	7,9	6,4	7,1
Neto izvoz/BDP	16,6	-19,1	-16,4	-14,6	-13
Neto izvoz mlrd€	-5,2	-5,5	-5	-4,8	-4,5

Izvor: Ministarstvo finansija 2012:17

Kako se može uočiti, projekcija makroekonomskih pokazatelja u *Fiskalnoj strategiji* podrazumeva nekoliko problematičnih ključnih pretpostavki. Projekcija je predvidela dinamičan privredni rast za 2014. i 2015. godinu, što je daleko od realnosti, jer se u 2014. očekuje pad privredne aktivnosti od 0,5%, po izmenjenim procenama NBS, kao posledica poplava (NBS, 2014b:3). Nivo investicija koji opredeljuje rast u narednim godinama, upravo zbog ovakve dinamike privredne aktivnosti proteklih godina, ne omogućava ozbiljniju ekspanziju, a tome ne pogoduje ni stagnacija u Evro-

zoni. Drugo, problematična je procena o redukciji deficita robne razmene apsolutno (za 1 mlrd. € do 2015. godine) i tog deficita kao učešća u BDP-u. Redukcijom robnog deficita bi se ograničila ukupna potrošnja, što nije održivo sa stanovišta makroekonomskih bilansa. Naime, u 2013. godini, uprkos pozitivnoj stopi rasta BDP-a, ukupna potrošnja, kao i lična i državna, bile su smanjene, što na srednji rok ne bi bilo socijalno održivo ni prihvatljivo.

U projekciji pripremljenoj od strane analitičara MAT-a, najveća razlika u odnosu na prethodnu projekciju tiče se privredne dinamike. Naime, dinamika privredne aktivnosti je u ovom scenariju mnogo skromnija i, reklo bi se, zbog ranije navedenih razloga, bliža realnosti (Tabela 3).

Tabela 3: Projekcija privrednih tokova prema MAT-u, decembar 2012.

BDP i upotreba					
	2011	2012	2013	2014	2015
BDP – rast	-2	2,5	2	1	2
Mlrd RSD	3.206	3.331	3.751	3.972	4.209
Tražnja – rast	-2	-2,6	1,7	0,2	1,5
Potrošnja – rast	-0,9	-1,7	-0,9	-0,5	0,1
-Lična	-1,6	-3	0	0,3	1,4
-Državna	2,2	3,5	-4,2	-3,9	-3,5
Investicije	9	-3,9	9,7	3,8	6,2
Neto izvoz/BDP	-17,1	-17,8	-17	-16,5	-16,3
Neto izvoz mlrd. €	-5,4	-5,3	-5,4	-5,3	-5,3

Izvor: MAT 2012:15

Veoma je važno da oba scenarija gledaju istovetno na neophodnost rasta investicija, kako bi se u drugoj polovini decenije inicirao privredni rast (23% kumulativnog rasta u periodu 2013–2015. godine i 22% rasta, respektivno). Nasuprot prvom scenariju, koji predviđa pad lične potrošnje, u drugom scenariju se prostor za rast lične potrošnje pronalazi u zadržavanju vrednosti deficita robne razmene kao učešća u BDP-u na postojećem nivou (5,3%). Razlika postoji kod obuzdavanja potrošnje države, jer je oštrija restrikcija ovog vida potrošnje u drugom scenariju. Ovim se dolazi i do treće značajne razlike u scenarijima – platnobilansnog okvira. Drugi scenario projektuje veći platnobilansni deficit u periodu 2013–2015. godine za 1,7 mlrd. € (kumulativno 11 mlrd. € ili 3,3 mlrd. € prosečno godišnje). U oba scenarija

pretpostavka je da će javno zaduživanje biti 3,8 mlrd. € godišnje, što je jednako predviđenom budžetskom deficitu uvećanom za iznos refinansiranja dospelih glavnica. U drugom scenariju se procenjuje da će privatno zaduživanje iznositi oko 6,5 mlrd. € kumulativno, što pretpostavlja da će se prilivi ograničiti na oko 3/4 dospelih glavnica. Istovremeno, ukupan priliv kredita bi iznosio kumulativno oko 10 mlrd. €, dok za plaćanje dospeva 12,3 mlrd. € (došlo bi, dakle, do razduženja za oko 2,3 mlrd €).

Dva su problema sadržana u ovim projekcijama. Prvo, stopa servisiranja duga (stopa plaćanja glavnica i kamata prema prilivu od izvoza roba i usluga) penje se na 40% u 2013. godini i 41% u 2014. godini (MAT, 2012:17), što se smatra stopom koja ugrožava stabilnost međunarodnih plaćanja (tolerantno je naime 25%). Drugo, računa se sa prilivom SDI od 5,2–5,3 mlrd. € kumulativno u projektovanom trogodišnjem periodu (MAT, 2012:16), što je više nego precenjeno, ako se ima u vidu ostvarenje, uz relativno nepovoljne uslove za poslovanje u Srbiji i višegodišnju stagnaciju privredne aktivnosti.

NEMINOVNOST USPORENOG PRIVREDNOG RASTA – PROJEKCIJA

Na osnovu prethodnog razmatranja, osnovni nalaz je da se u periodu do 2020. godine projektovani privredni rast svodi na skromnih 2–3% prosečno godišnje, mereno stopom rasta BDP-a. Pri tom su razrađene dve varijante projekcije: prva sa rastom BDP-a 3% prosečno i druga sa rastom BDP-a 2% prosečno.

Nekoliko je razloga koji navode na očekivanje da će narednih šest godina biti teško ostvariti više stope rasta. Prvi razlog čine ograničenja unutrašnjeg i spoljnog javnog duga, čija održivost zahteva prilagođavanje potrošnji koja ne dozvoljava da se nadalje troši više od onoga čime se raspolaže, čak i manje, imajući u vidu tekuću otplatu osnovnog duga i glavnice. Ovo više zbog nemogućnosti daljeg povećanja zaduživanja usled nespremnosti da nam se sredstva dalje pozajmljuju, nego zbog želje kreatora ekonomske politike.

Drugi razlog tiče se privredne stagnacije u periodu krize (2009–2014), koja ograničava jači zalet i brži razvoj u narednom periodu. To se prvenstveno odnosi na nisku stopu izdvajanja za štednju i, posledično, nisku

stopu izdvajanja za investicije. Oslabljena privreda i osiromašeno stanovništvo, opterećeni nepotrebno velikom javnom potrošnjom i nepovoljnom privrednom klimom, zbog lošeg poslovanja i visoke zaduženosti, ne raspolažu iole ozbiljnijim sredstvima za razvoj, a uz to ne vide perspektivu da bi se izlagali riziku proširenja delatnosti i novom zapošljavanju. Potencijalne investicije bi se mogle očekivati po osnovu dva kanala: prvo, državne investicije u infrastrukturu, koje će ipak biti izrazito ograničene, usled visokog javnog duga i potrebe prilagođavanja fiskalne politike, i drugi kanal SDI, za koji, zbog visokog rizika, strani investitori nisu motivisani.

Treći razlog za skroman privredni rast odnosi se na dejstvo nepredvidivih akcidentnih situacija, npr. suše u Srbiji u 2012. godini i poplava 2014. godine. Utisak je da čitava privreda u pogledu razvojnih izgleda sve više liči na domaću poljoprivredu, zaviseći u najvećoj meri od sticaja okolnosti. Ovakav utisak se stiče zbog ekonomske i razvojne politike koja se po profilu, nakon dužeg perioda vladavine neoliberalnog koncepta, svela na populistički pristup. Ovaj pristup se ogleda, umesto u kreiranju i sprovođenju konzistentnih mera ekonomske i razvojne politike, na puku retoriku – stalnu bombastičnu najavu radikalnih mera i/ili sporadično donošenje mera sa velikim zakašnjenjem i nedovoljnih efekata. Kao posledica ovakvog pristupa ekonomskoj politici teško bi se moglo očekivati da Srbija obezbedi finansijsku podršku za prilagođavanje od strane MMF-a, jer ne postoji spremnost da se suoči sa preduzimanjem mera prilagođavanja koje bi u doglednom roku mogle obezbediti održivost unutrašnjeg javnog duga i spoljnog duga. Ukoliko izostane podrška MMF-a, priliv SDI će biti manji zbog nižeg rejtinga, a zemlja će biti bliže bankrotu. Umesto toga, verovatno je da će se prostor za preživljavanje, umesto ovih mera, potražiti u vođenju politike apresijacije kursa ili čak uvođenju monetarnog odbora, kao načina da se obezbedi da unutrašnji javni dug i spoljni dug ne rastu. Pomoć MMF-a za potporu stabilnosti kursa bila bi poželjna. Pritisak na obezvređivanje dinara je stalan i vremenom će jačati, pa se postavlja pitanje sa čime taj kurs braniti, tj. kojim deviznim rezervama. Drugim rečima, politika apresijacije deluje primamljivo zbog višestrukih razloga, uključujući i svesno izbegavanje fiskalnog prilagođavanja (u optimalnom obimu), ali bi mogla dovesti do relativno brzog bankrota u slučaju brzog topljenja deviznih rezervi.

Prva varijanta projekcije razvoja podrazumeva 3% prosečnog rasta BDP-a, koji bi na kraju projektovanog perioda bio za 16% veći u odnosu na

- knjiga 2

2013. godinu (Tabela 6). Investicije u osnovna sredstva bi po ovim predviđanjima rastle po stopi od 5% godišnje, odnosno u periodu do 2020. godine ukazuju na povećanje investicija za 57%. Ukupna potrošnja bi rasla po stopi od 1,5% godišnje, pri čemu bi lična potrošnja rasla brže od 2% godišnje, što na kraju perioda omogućava nivo lične potrošnje viši za 13% u odnosu na početnu godinu, dok bi javna potrošnja rasla svega 1% godišnje, uz smanjenje u početnim godinama, tako da bi na kraju perioda bila na 10% višem nivou u odnosu na početni. Ono gde se vidi mogući prostor za kakav-takav rast je zadržavanje relativno visokog nivoa spoljnotrgovinskog deficita od oko 16% u BDP-u ili na nešto preko 5 mlrd. € godišnje.

Tabela 6. Prva varijanta – projekcija 3% rasta BDP

BDP i upotreba										
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
BDP - rast	1,6	-1,5	2,5	-0,5	0	3,5	4	2,5	2,5	2,5
BDP Mrd RSD	3.208	3.348	3.618	3.708	3.893	4.170	4.488	4.761	5.051	5.358
Potrošnja - rast	-1	-0,9	-2,2	0	1	1	1	1	1	1
-Lična	-1,2	-2	-1,5	0,5	1,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
-Državna	1,2	1,8	-3,7	-2	-1	1	1	1	1	1
Investicije	8,4	-3,4	-1,7	6	5	4	4	4	4	4
Neto izvoz/BDP	-10,5	-12,3	-6,5	-5,9	-16	-16	-16	-16	-16	-16
Neto izvoz mlrd. €	-3,3	-3,6	-2,1	-5,3	-5,3	-5,3	-5,3	-5,3	-5,3	-5,3
InflacijaXII/XII	7	12,2	2,2	3	5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5

Izvor: procena autora za period 2015–2020.

Ovakva dinamika rasta ipak bi bila viša od rasta koji se očekuje u razvijenim privredama, ali je oko ili ispod nivoa očekivane dinamike tranzitornih privreda u okruženju. To znači da bi na kraju perioda do 2020. godine Srbija bila na korak bliže pristizanju razvijenih privreda, dok bi zaostajanje u odnosu na zemlje u okruženju bilo na sadašnjem nivou – nepromenjeno.

Druga varijanta projekcije razvoja predviđa rast BDP-a od svega 2% prosečno godišnje, prvenstveno zbog ograničenja sa kojima se suočava Srbija danas (Tabela 7). Takav rast znači da bi na kraju projektovanog perioda BDP bio za oko 12% viši nego u ovom trenutku.

Tabela 7. Druga varijanta – projekcija 2% rasta BDP

BDP i upotreba										
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
BDP – rast	1,6	-1,5	2,5	-0,5	0	2,5	3	2	2	2
BDP Mrd RSD	3.208	3.348	3.618	3.672	3.819	4.012	4.236	4.429	4.631	4.842
Potrošnja - rast	-1	-0,9	-2,2	0	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
-Lična	-1,2	-2	-1,5	0	1	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
-Državna	1,2	1,8	-3,7	-2	-1	0	1	1	1	1
Investicije	8,4	-3,4	-1,7	6	5	3	3	3	3	3
Neto izvoz/BDP	-10,5	-12,3	-6,5	-5,9	-10	-10	-10	-10	-10	-10
Neto izvoz mlrd. €	-3,3	-3,6	-2,1	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3
InflacijaXII/XII	7	12,2	2,2	2	4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

Izvor: procena autora za period 2015–2020.

Investicije koje uglavnom opredeljuju stopu rasta bile bi na nivou od 4% godišnjeg rasta, odnosno kumulativno bi se povećale za četvrtinu u posmatranom periodu. Ukupna potrošnja u ovako ograničenim uslovima mogla bi rasti po stopi od svega 0,5% godišnje, pri čemu bi lična potrošnja rasla po stopi od 1% prosečno godišnje (porast kumulativno za 7%), dok bi potrošnja države imala nulti rast u proseku. U ovakvom scenariju deficit trgovinskog bilansa bio bi bliži zatečenom oko 10% BDP-a, odnosno zadržao bi se na nominalnom nivou od nešto preko 3 mlrd. € godišnje, što otvara manje manevarskog prostora za potrošnju i rast.

U celini, ovakva dinamika rasta na nivou je dinamike razvijenih zemalja koja se projektuje u narednom periodu, ali je sporija od dinamike zemalja u tranziciji iz okruženja. Posledično, na kraju perioda posmatranja (2020. godine) Srbija bi i dalje zaostajala u odnosu na tranzicione zemlje, dok bi prema razvijenim zadržala sadašnji razvojni zaostatak.

KAKVA JE POŽELJNA EKONOMSKA I RAZVOJNA POLITIKA?

Poželjna ekonomska i razvojna politika do 2020. godine trebalo bi da predstavlja kombinaciju štednje, naročito u javnim finansijama, smanjivanja troškova države, uz istovremeni rast javnih prihoda, prvenstveno po osnovu privatizacije javnih preduzeća svih nivoa, deregulacije – snižavanjem stopa poreza i doprinosa, čime bi se podigla stopa privrednog rasta, a uticalo bi se

povratno na povećanje javnih prihoda, uz zasnivanje koncesionih aranžmana, tamo gde su potrebni izgradnja i razvoj infrastrukture (da se država ne bi dodatno opterećivala) i SDI i domaće investicije (uz podsticanje snižavanjem nameta i oslobađanjem od suvišnog administriranja).

Javna potrošnja prvenstveno treba da smanji udeo u BDP-u da bi bila bliža nivou poreskog kapaciteta, s jedne strane, i da poveća svoju efikasnost pružanja usluga u procesu harmonizacije funkcionisanja sa zahtevima EU, s druge strane. Prilagođavanje javne potrošnje je sadržinski veoma zahtevno, te se može označiti kao neophodno restrukturiranje javne potrošnje. Tokom procesa tranzicije, broj zaposlenih državnih činovnika i zaposlenih u javnim službama je višestruko povećan, često neopravdano sa stanovišta troška i sa stanovišta slabog doprinosa poboljšanju javnih servisa. Drugim rečima, ovaj broj treba prilagoditi ukupnom broju zaposlenih u privatnom sektoru, koji to finansiraju. Neophodno je smanjivanje troškova uprave i javnih službi, što je osnovni smisao i smanjenja zaposlenosti u javnom sektoru. U tom pogledu, ostaje da se vidi da li će tome doprineti projektni pristup budžetskom trošenju, koji se najavljuje. Stope poreza i doprinosa bi trebalo sniziti na nivo približan procenjenom poreskom kapacitetu. Smisao ovog snižavanja je da se na taj način poboljša poslovni ambijent i ohrabre preduzetnici i potencijalni preduzetnici da započnu i/ili prošire obim poslovanja i povećaju zaposlenost, što bi, delujući podsticajno na ubrzanje privrednog rasta, doprinelo i porastu javnih prihoda i na taj način uticalo na konsolidaciju javnih finansija na razvojno prihvatljiv i poželjan način (usput ograničavajući obim „sive ekonomije“).

Najozbiljniji posao u oblasti javnih finansija predstavlja dugo odlagano restrukturiranje sistema penziono-invalidskog osiguranja. Najpre, ono što je urgentno i veoma bolno je revizija rešenja o penzionisanju, i to svih, osim onih koja su zasnovana na punim zakonskim uslovima, a naročito tzv. invalidskih i povlašćenih penzija. Cilj je snižavanje ukupnog troška penzija u BDP-u, jer je neodrživo stanje u kojem deficit iznosi polovinu rashoda i finansira se iz budžeta, tim pre što u bliskoj budućnosti preti ozbiljno povećanje učešća starih u odnosu na radno sposobno stanovništvo. Prava se svakako moraju preispitati, a finansiranje dopuniti privatizacijom objekata u vlasništvu Fonda.

Javna preduzeća u velikoj meri opterećuju javnu potrošnju, većina generišući gubitke iz godine u godinu. U javnim preduzećima neophodno je

hitno uvođenje čvrstog budžetskog ograničenja (finansijske discipline), što uključuje oslobađanje i privatizaciju najpre svih sporednih delatnosti, restrukturiranje i privatizaciju osnovne delatnosti, delimično ili u celini, uz uvođenje ekonomskih cena i razvoj na osnovu SDI i javno-privatnog partnerstva, kao i ukidanje subvencija.

U pogledu razvojne politike, najvažniji pomak bi se sastojao u poboljšanju poslovnog ambijenta koji je bitno pogoršan poslednjih godina. Tu je najvažnije izmeštanje direktnog uticaja države iz privrede i prepuštanje preduzetničkom duhu da se razmahne. Pritom, treba imati u vidu najvažnija ograničenja, kako ih preduzetnici navode, a to su poresko i drugo opterećenje, skupa i vremenski opterećujuća poreska administracija, kao i nedostatak i siromaštvo modela finansiranja (Hadžić, Pavlović, 2014:54). Naročitu pažnju u smislu poreskih stimulacija treba da imaju samozapošljavanje i investiranje, kao i usklađivanje nove industrijske politike sa evropskom industrijskom politikom (reindustrijalizacijom).

ZAKLJUČAK

Nakon veoma brzog razvoja u prvoj fazi tranzicije, tokom tekuće ekonomske krize Srbija se suočila sa stagnacijom razvoja. Stagnacija je uzrokovana nepovoljnim okolnostima u okruženju, prvenstveno smanjenom tražnjom u zemljama EU i smanjenjem priliva SDI usled povećanog rizika. Osnovni razlozi stagnacije su, međutim, unutrašnje prirode. U periodu prve faze tranzicije, dinamičan rast je bio zasnovan na brzom rastu lične i javne potrošnje, a ne na rastu štednje i investicija. Tadašnji neoliberalni koncept razvoja suočen je sa ograničenjima rasta i nije bio održiv u dužem periodu, a svetska finansijska kriza je samo produbila ove probleme.

Najozbiljnija ograničenja razvoja sa kojima se Srbija suočava su preobimna javna potrošnja, visoki unutrašnji javni dug i visoki spoljni dug. Unutrašnji javni dug dostigao je oko 2/3 BDP-a, sa pretnjom da u 2014. godini dostigne i svih 70%, dok je spoljni dug na nivou od oko 80% BDP-a, pri čemu prevladuje privatni dug banaka i kompanija. Makroekonomski bilansi su prenapregnuti do pucanja, sa opasnošću da relativno brzo izazovu nemogućnost servisiranja unutrašnjeg javnog duga i/ili nemogućnost otplate spoljnog duga. To iziskuje hitno preduzimanje mera fiskalnog prilagođavanja, praktično restrukturiranje čitavog sektora javne potrošnje, čiji bi cilj

bio najpre zaustavljanje daljeg rasta učešća javnog duga u BDP-u, a u doglednom vremenskom periodu svođenje tog duga na zakonski okvir od 45% BDP-a. Na strani spoljnog duga neophodno bi bilo najpre stvoriti uslove za sporazum sa MMF-om i njegovu finansijsku potporu odbrani kursa, vođenjem politike koja bi više nego do sada stimulisala dotok SDI.

Neoliberalni pristup razvoju, koji je forsiran od početka procesa tranzicije donedavno, ustupio je mesto populističkom pristupu razvoju. Već više od dve godine, ekonomska i razvojna politika svode se na preglasnu retoriku, a ako se kakve mere i preduzmu to se učini sa velikim zakašnjenjem i u obimu koji je daleko od dovoljnog, imajući u vidu veličinu problema sa kojima se Srbija suočava.

Usled navedenih ograničenja razvoja ne postoji prostor za iole brži ekonomski rast i razvoj, a ne očekuje se ni sprovođenje mera ekonomske i razvojne politike u poželjnom sadržaju i obimu. Naprotiv, verovatno je da će rast biti spor. Pri tom su razrađene dve varijante projekcije dinamike privrednog rasta. Prva varijanta projektuje rast BDP-a od 3% godišnje u periodu do 2020. godine, što kvalitativno znači da bi Srbija u međuvremenu za nijansu smanjila zaostatak prema razvijenim zemljama, a prema zemljama u tranziciji iz okruženja razvojni jaz bi bio produbljen. U drugoj varijanti, projektovani privredni rast bi bio 2% godišnje u proseku, što bi kvalitativno značilo zadržavanje jaza prema razvijenim zemljama na postojećem nivou, dok bi se produbio jaz prema naprednim zemljama u tranziciji.

U oba slučaja rast bi sa stanovišta potreba i očekivanja bio nedovoljan. Posledica ovako sporog rasta bilo bi zaoštavanje svih makroekonomskih problema i ograničenja razvoja, uz najveće negativne posledice na ionako tešku socioekonomsku i demografsku situaciju u Srbiji.

AFILIJACIJA ISTRAŽIVANJA

Rad je rezultat Projekta 47014 *Uloga i implementacija državnog prostornog plana i regionalnih razvojnih dokumenata u obnovi strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji*, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

Arsić, M. (2010) Fiskalna konsolidacija i reforma javnog sektora, u: M. Arsić (ur.), *Poreska politika u Srbiji, Pogled unapred*, Beograd: USAID, FREN, str. 9–21.

- Arsić, M., Altiparmakov, N. (2011) Distributivni i makroekonomski efekti predložene poreske reforme, *Kvartalni monitor*, april – septembar 2011: Ekonomski fakultet, Beograd
- EU 2020 – CEE in 2020 (2010) *Trends and Perspectives*, Roland Berger: Vienna
- Grečić, V., Lopusina, M. (1994) *Svi Srbi sveta*, Beograd: Princip
- Hadžić, M. (2011) Identifikacija osnovnih razvojnih problema, u: J. Petrić, M. Vujošević (ur.), *Obnova strateškog prostornog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji*, Knjiga 1, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, str. 39–70.
- Hadžić, M., Pavlović, P. (2014) *Modest and Fragile Signs of SMEs Recovery in Serbia?* 12th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking, MEB 2014, Obuda University, Budapest, Hungary, May 2014, Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century, Proceedings of the Conference, Obuda University, Keleti Faculty of Business and Management, Budapest, p. 41–57.
- Hadžić, M., Zeković, S. (2013) Effects of the Process of Deindustrialization and the Concept of a Reindustrialization Strategy of Serbia, in: M. Vujošević, J. Petrić (eds.), *Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance*, Conference Proceedings 2nd International Scientific Conference RESPAG 2013, Belgrade: IAUS, pp. 410–422.
- FEFA (2008) Cena odlaganja integracije u EU, *Studije i analize*, 4, Beograd
- IMF (2012) *World Economic Outlook 2012–2019*.
- Fiskalna strategija Srbije za 2013, sa projekcijom za 2014. i 2015. (2012) Ministarstvo finansija RS, Beograd
- Izveštaj o razvoju Srbije 2012 (2013) Ministarstvo regionalnog razvoja, Beograd
- MAT (2012) *Mesečne analize i prognoze*, Beograd: Ekonomski institut
- Momirović, D., Stanković, S. (2012) *Dužnička kriza Srbije*, Međunarodna naučna konferencija Menadžment 2012, Mladenovac
- Narodna banka Srbije (2014) *Finansijska stabilnost 2013. godine*, Beograd
- Narodna banka Srbije (2014b) *Izveštaj o inflaciji*, NBS
- Nikitović, V. (2009) Srbija kao imigraciona zemlja, *Stanovništvo*, 1.
- USAID, FREN, Ekonomski institut (2010) *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011–2020*, Beograd
- Vujošević, M. (2010) Collapse of Strategic Thinking, *Spatium*, 23, pp. 22–29.
- Vujošević, M., Zeković, S., Maričić, T. (2010) Post-Socialist Transformation and Spatial Development of Serbia, *Latest Trends on Urban Planning and Transportation*, Corfu: WSEAS, pp. 60–65.
- Zdravković, A., Domazet, I., Nikitović, V. (2012) Uticaj starenja na održivost javnih finansija u Srbiji, *Stanovništvo*, vol. 50, 1, str. 19–44.
- World Economic Forum (2013) *Global Competitiveness Index 2012*.